

Славица Гароња

ГЛАС СА ДНА ЈАМЕ, ИЛИ СРПСКИ *SEMPER IDEM*

(Ивана Спахић, *Свиџање*, роман, Завод за уџбенике, Источно Сарајево, 2023)

Роман првенац младе књижевнице Иване Спахић, већ овенчан наградом „Златна Сова” за најбољи необјављени рукопис који годинама расписује Завод за уџбенике у Републици Српској, важан је из неколико разлога. То је први роман¹ о једном од најстрадалнијих места српског народа у Другом светском рату, селу Пребиловци у Херцеговини; такође, на високоестетизован начин и модернистичким поступком, женским гласом, дакле, и из женске перспективе, дат је „глас жртви” и њен постмортем са дна јаме, а да ипак, толика монструозност Зла, оличена у једном од најмасовнијих усташких злочина у НД Хрватској, не потиरे естетизам, лепоту и витализам самог живота, који, ма како тако масовно у једном дану уништен, не престаје да емитује своју животодавну енергију. Најзад, овај роман је (одмах) постигао и нешто што је измицало досадашњим погледима и делима на сличну тематику: иако

¹ Из зборника *Пребиловци*, приредио А. Драгичевић, сазнајемо да је исте године (2023) и Мирко Вуковић објавио роман под насловом *Шийак из Пребиловаца* (Б. Лука, 2023).

скромнијег захвата од, рецимо чувеног и већ класичног романа Ђорђа Лебовића *Semper idem* – о холокаусту над Јеврејима у Сомбору и Бачкој, исприповеданог очима дечака – и овде се успева дати сва спрега живота, мрежа свакодневнице, дакле живота у тоталу једне породице, заједнице или народа: да би то све у једном (истом) историјском тренутку, истом времену, у чудовишно организованој машинерији Зла, као што су то били немачки нацизам и хрватски клерофашизам оличен у усташтву у Другом светском рату – у једном дану свега тога – због само другачије вере или нације, нестало, што је суштински пример *ишопалној іеноцида*.

Као што је наведено, реч је о краћем роману, изврсно компонованом, са тачком гледишта коју чини женски глас/сећање са дна јаме Шурманице, недалеко од Пребиловаца, у Херцеговини. Иако започиње дијалогом две (преживеле?) девојчице, други глас се касније губи. Нараторка, девојка Мара, у том двоструком мраку (у почетку без свести, затим и у мраку јаме), почиње да се разабера и присећа секвенци из сопственог (недавног) живота, у којем, уствари, све до тог тренутка влада једна чиста лепота живота, од давнина установљених обичаја и менталитета српског народа у Херцеговини, што је посебна вредност романа. Ту су, у просевима сећања, сви њени укућани, складан однос оца и мајке, мноштво браће и сестара са аутентичним, кроки-карактеризацијама, мириси соба, са старим сатом (читава прича о том луксузу из Првог светског рата и старијим прецима, и како је стигао у кућу), школа и љубав за читање, прекинуто школовање због помоћи мајци у кући, обичаји кроз које је приказано оно најдубље – менталитет и душевна чистота тог српског, херцеговачког народа, вредног, радног и напредног, пољски послови у њиви, моба и косидба, лепота природе и пејзажа, најзад, и та прва љубав, која се дешава готово истовремено са братовом свадбом, њена просидба и радосно ишчекивање новог живота и слатки снови... Све то и у злокобном хуку и најави рата и Зла које се спрема, у које се, међутим, још не верује и поред првих убистава и упозорења да се бежи. Неверовање у такве размере Зла које је кадро да збрише читав један живот, читав национ иначе је одлика свих сведочења из мемоара и литературе и отуд објашњење зашто је толико мноштво људи у колони мирно ишло, или мислило да ће се с њима цивилизацијски поступати. Увелико уметнички избегавајући топографију, као и историјске конотације, или било какву документарност, дат у густој, интимистичкој магми свести главне нараторке, на пример, само име села Пребиловци је тек једном споменуто, и то „узгред”, при крају књиге, као што је наведен и тек један датум – рођење братове девојчице у јулу 1941. са описом тог чуда и тежине рађања, пред нараторком – да би

се све кроз само неколико месеци, тачније 6. августа исте године – и ту бебу, и породиљу, и мајку, и њих све, појело гротло јаме. Тиме се подвлачи, у можда најјачем контрасту сав распон од светости и мука рађања сваког живота, до ужасне моћи и распона Зла, да једним потезом убилачког чина, тај (и многе друге животе, без разлике у узрасту), укине.

Постепено буђење свести нараторке Маре, на дну јаме (у двоструком мраку), између свих сећања на дотадашњи живот и све његове радости и лепоте, проткива и тзв. актуелна, паралелна радња која уводи у постепену, а болну реконструкцију савремених догађаја од само пре неколико дана – како се Зло пришуњало и догодило: вечерњи договор укућана да се мушкарци из куће склоне у шуму, „да жене и децу неће дирати“; убрзо затим позив усташа на „збор“ око цркве и школе (увек је тако почињало!), и лажни попис, да ће сви бити пресељени „јер ово је сада „хрватска земља“. А затим вагони, па логор-силоси и потом, пут уз планину, пун трња и камења, у неповрат. Многи су већ ту, у силосу, или на путу остали, нарочито нејака деца и њихове мајке. А силовање девојака, није избегла ни нараторка. Након тога, њен однос према животу се тотално мења, јер када је као жена обезличена, она схвата да све после и не би био живот, бар онај, чист и пун лепоте и душевне чистоте, како га је она до тада знала, па као и да жури да се све што пре заврши. У колони по том беспућу су иза ње и њена добра мајка, која придржава снају са бебом. Њихов крај није видела – прва је скочила у јаму.

Као што рекосмо, овај роман има сличан, изванредан захват, тежину и ефекат романа *Semper idem* Ђорђа Лебовића. Јер, по Џ. Б. Раселу „човек разуме и исправно доживљава само индивидуално страдање, судбину *конкретној* појединца”² (истакла С. Г.). У том смислу, „бројеви, [...] прикривају стварност, и шест милиона Јевреја које су нацисти истребили *јос*таје *ајс*џракција. Оно што ви разумете је страдање једног Јеврејина [...]” (истакла С. Г.). То се исто може применити и на судбину Срба, страдалих у усташкој НД Хрватској, оличеној кроз уметнички поступак – глас *једне, индивидуалне жр*џве из Пребиловаца, у роману Иване Спахић. Јер, сви ликови у оба романа су толико живи, изукрштаних мрежа односа, живота унутар породице и међупородичних односа, појединца и заједнице, у једној насеобини, селу / граду, усред свих животних проблема које живот собом носи, свих својих успеха и падова, циљева и пораза, све што живот и јесте, све су то људи, са својим људским особинама и манама, карактерима и судбинама, њихови снови, њихове непоновљиве

2 Rasel, Dž. B., *Mit o đavolu*. Prevela Gordana Velmar-Janković. Beograd: Jugoslavija – Prosveta, 1982, str. 24.

индивидуалности и личности, са којима се саживите – људи са свим својим природним правом на постојање – и све то у трену чудовишно нестаје: читави животи, читав народ, захваљујући том прецизно организованом сатанском Злу – у немачким логорима по гасним коморама и крематоријумима, у усташкој Хрватској – физичким клањем и бацањем у јаме и бунаре (ако већ нису стигли у Јасеновац у још горе врсте уморстава и друге логоре за Србе). Код Ђорђа Лебовића то су Јевреји у Сомбору, овде, код Иване Спахић, први пут у српској литератури, то су Срби из Пребиловаца, али симболично, и жртве из многих других других јама широм Херцеговине и Лике. Због тог истоветног постигнућа у естетском утиску, што српски роман до сада није имао, овај роман би се могао назвати панданом већ значајног и класичног романа Ђорђа Лебовића на исту тему, као српски *semper idem*.

Снага уметности, у овом случају књижевности, и јесте у томе да је тим жртвама уметност вратила душу – њихов бивши, насилно и одједном одузет живот, давши им право (кроз одабрану нараторку) да проговоре, сликајући тек на овај начин све размере и страхоту масовног уништавања једног, у овом случају српског православног народа, и то ударајући по најневинијима – женама и деци. Сви су они живели, бујали, планирали – имали право од Бога на свој живот – и он им је брутално, најужаснији начин прекинут од неких других нељуди, који су у име (истог!) бога, у виду болесног фанатизма, узели себи то право да га најбруталније униште – истребљено је читаво село. И нови ужасан злочин је настављен што је све то, деценијама, прекрио фингирани (кроз безличну флоскулу ЖТФ) заборав! Жртвама које нису ни покопане, ни опојане, нити су биле важне у каснијим историјско-политичким глорификацијама, ова књига је вратила достојанство и право на сећање.

Последње поглавље овог романа и носи наслов: 1991. Наиме, тек су ове године (у предвечерје новог рата у Југославији), извађене кости мученика и сахрањене у гробници крај месне цркве (тад спаљене и поново подигнуте). Међу њима и кости нараторке, Маре, која је, дакле, такође одмах страдала. Све догде, читаоцу се чини да је Мара једина преживела, јер увек неко остане да сведочи. На то имплицира и онај дијалог на почетку романа – једине две преживеле разговарају (када се други глас губи, односно, претпоставка је, умире након кратког повраћаја к свести). То се исто, логично, може закључити и за Мару, тек сад, на крају романа – кратко је поживела након пада, да би потом утонула у потпуну и вечну тмину. Но, овај поступак може се схватити и уметнички модернијим, на граници стварности и фантастике, јер нараторка о(п)стаје ван људске димензије да би са оне стране света све испричала, у бесмртном и

надматеријалном простору, што је једини (и религијски) достојан одговор на сву страхоту овде почињеног људског Зла. Тако, она у овом поглављу „види” и спуштање спелеолога, изношење костију у кантама, на крају и њене унутрашње очи виде поново светлост дана, што је жижна тачка и порука овог романа, сводна, па на неки начин и митска победа светла над тамом, садржана и у наслову – *свиђање*. Наиме, поново на светлост изнете кости жртва тек након педесет година, ово је истовремено и морална оптужба, како се могло догодити да ти најневинији мученици, жртве истинског геноцида, не само ово село, које је постало симбол масовног јамског страдања у Херцеговини (Пребиловци), већ читав један народ, жртве масовних покоља по херцеговачким јамама, у свим прекинутим животним манифестацијама, остане тако дуго неопојан, несахрањен, олако предат забораву и тоталном ништавилу.

(Овај роман има, нажалост и тужан, ненаписани епилог – већ 1992, у најжешћим сукобима, када је војска Републике Српске напустила ове просторе, потомци оних истих који су жене и децу Пребиловаца побацали у јаму и затрли 1941, дакле истих злочиначких гена, притом некажњени, неискорењени, поново су дошли и дигли у ваздух гробницу са костима извађених жртва из јама и по други пут их убили. Био је ово доказ о непрекидној метафизици Зла и болести ума, пристеклог из католичког прозелитизма у овом делу Херцеговине.)

Нараторкина сен, Мара, у завршници овог романа види и препознаје преживеле (мушке) чланове своје породице – оца, брата Василија, који у једној главици-лобањи грли своју тек рођену кћер, као и свог несуђеног заручника – све су то старци који су дошли да тек сад пропрате вађење костију својих мајки, супруга, девојака, сестара и деце...

У веома сведеним, уметнички избалансираним и ефектним, колоритним сликама, на мало простора, уметничким језиком, Ивана Спахић својим делом пружила је веома много. Уметнички је удахнула и оживела душе жртва, приказала сву трагику њихових насилно укинутих живота, и то жена (најсуптилнијих чуварица свеколиког начина живота једног краја, припадница једног народа), вратила достојанство жртвама и дала им право, кроз једну од њих (а чини се, по низу финих породичних детаља, да је у питању аутентична животна прича, проистекла из неког сведочења), да о свему оне саме проговоре. Оно што одликује овај роман је ипак да спознате лепоте живота у кратком времену провејава и „разбија” и надмашује ту количину Зла које се овде догодило. После овог романа (и да их је било раније), сасвим другачије би многи размишљали о свему, а нарочито о трагичном грађанском рату на тлу Југославије деведесетих.

После читања ове књиге, читалац пожели да оде у Пребиловце и поклони се „остацима остатака” жртава, бачених у јаму на Илиндан 1941. (Други пут је, као што је речено, село убијено 1992, а жртве из јама, сахрањене у гробницу, миниране и убијене по други пут.) Можда треба отићи и у суседно Међугорје, светски познато католичко светилиште, које бележи милионску посету поклоника и упитати Госпу, која се овде, наводно појавила 1986, да ли је од целе планете изабрала баш ово страдално место у Херцеговини, управо због непојамног злочина који се у њеној непосредној близини десио – од стране њених фанатичних (католичких) следбеника, усташа, над околним православним становништвом. Да ли се Госпа појавила управо због толико дуго неопојаних хиљада жртава из ове и околних јама, углавном жена и деце, а које су читавих педесет година чамиле у њима? И питати њене милионске поклонике да ли су долазили и у Пребиловце? Наравно, католички свештеници су то другачије схватили, а западне земље у свом маниру, направили светски туристички бренд од овог места, које је досад посетило 40 милиона људи, где је светилиште постало јефтин верски вашар, о чему сјајно и иронијски пише и нама доскора непозната књижевница Нађа Тешић, Американка српског порекла, у роману *Родна љубав* (поглавље: „Пут у Међугорје”). У сваком случају, ови ходочасници би у свом екуменском ходочашћу морали имати као незаобилазан програм и поход јами Шурманци – тој гробници масовно страдалих житеља у Пребиловцима, да би тек ту схватили шта је хришћански екуменизам, много шири од њиховог, ускогрудог и агресивног плана овладавања светом, а готово овим простором. Овај роман Иване Спахић један је мали, али важан почетак утирања тог пута самоспознаје у литератури као екуменског разумевања и поверења у неком будућем времену, на страдалном простору Балкана, нарочито Босне и Херцеговине, односно, бивше Југославије у целини.

24. мај 2024.